

ACTA HISTRIAE

29, 2021, 1

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

29, 2021, 1

KOPER 2021

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 29, leto 2021, številka 1

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Arnela Abdić, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Arnela Abdić (angl.)

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Institut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zdjp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Spomenik kulturi spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države od (zgodnjerednjeveškega) preseljevanja ljudstev do obdobja po koncu druge svetovne vojne. Stenska poslikava Slavka Pengova v predverju velike dvorane Državnega zbora RS iz leta 1958. Detajl prikaza osmanskih vpadov na Slovensko. (Foto: Matija Sušnik, Državni zbor RS). Z dovoljenjem. / A monument to the cultural memory of the Slovenian nation and state building from the (early medieval) Migration Period to the post-WWII period. Mural by Slavko Pengov in the lobby of the Great Hall of the National Assembly of the Republic of Slovenia dating from 1958. Detail of the depiction of Ottoman incursions into Slovenian territories. (Photo: Matija Sušnik/National Assembly RS). Used with permission.

Redakcija te številke je bila zaključena 31. marca 2021.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdjp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <http://zdjp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Àngel Casals: Conflict and Constructing National Identity: Catalonia, 1516–1714	1
<i>Conflitto e costruzione dell'identità nazionale: la Catalogna, 1516–1714</i>	
<i>Konflikt in izgradnja nacionalne identitete: Katalonija 1516–1714</i>	
 Aleš Maver: Kako je France Prešeren ukradel slavo Valtunku: temelji zapletenega slovenskega odnosa do pokristjanjevanja	21
<i>Come France Prešeren aveva privato Valtunk della sua gloria: le basi del complesso rapporto sloveno con la cristianizzazione</i>	
<i>How France Prešeren Robbed Valtuncus of His Glory: On Foundations of the Complicated View of Slovenes on Christianization</i>	
 Žiga Oman: Kosezi med zgodovinopisjem in kulturo spominjanja: (re)konstrukcija, recepcija in (re)interpretacije	37
<i>I kosezi tra storiografia e la memoria culturale</i>	
<i>(ri)costruzione, ricezione e (re)interpretazione</i>	
<i>The Kosezi Between Historiography and Cultural Memory: (Re)construction, Reception and (Re)interpretations</i>	
 Marko Novak: Vloga slovenskih odvetnikov in razvoj položaja slovenskega jezika kot pravnega jezika od 1848 do 1918	79
<i>Il ruolo degli avvocati sloveni e lo sviluppo dello status della lingua slovena come lingua giuridica tra il 1848 e il 1918</i>	
<i>The Role of Slovene Attorneys and the Development of the Slovene Language as a Legal Language Between 1848 and 1918</i>	
 Gregor Antoličič: Od Olimpa do smetišča zgodovine in nazaj – slovenski pogledi na cesarja Franca Jožefa od konca prve svetovne vojne do razpada Jugoslavije	91
<i>La caduta dall'Olimpo nella spazzatura della storia e il ritorno – le visioni slovene sull'imperatore Francesco Giuseppe dalla fine della Prima guerra mondiale fino alla disgregazione della Jugoslavia</i>	
<i>From Olympus to the Landfill of History and Back – Slovenian Views on Emperor Francis Joseph from the End of the First World War to the Breakup of Yugoslavia</i>	

Andrej Rahten: Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni tranzicijski dobi	111
<i>Tendenze slovene di emancipazione nazionale nel periodo di transizione post-imperiale</i>	
<i>Slovene National Emancipatory Aspirations in the Postimperial Transitional Era</i>	

Urška Lampe: Spomin in pozaba v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni: primer taborišča Borovnica v Sloveniji	135
<i>Memoria e oblio in Jugoslavia dopo la Seconda guerra mondiale: il caso del campo di Borovnica in Slovenia</i>	
<i>Memory and Oblivion in Post-Second World War Yugoslavia: The Case of the Borovnica Camp in Slovenia</i>	

Polona Tratnik: Vloga popularne kulture in oglaševanja v kulturi spominjanja: grajenje jugoslovanske nacije in zamišljanje slovenske države	159
<i>Il ruolo della cultura popolare e della pubblicità nella memoria culturale: costruire la nazione jugoslava e immaginare lo stato sloveno</i>	
<i>The Role of Popular Culture and Advertising in Cultural Memory: Building the Yugoslav Nation and Imagining the Slovenian State</i>	

Matej Avbelj: Constitutionalization of Jože Pučnik's Political Thought	191
<i>La costituzionalità del pensiero di Jože Pučnik</i>	
<i>Konstitucionalizacija politične misli Jožeta Pučnika</i>	

Marjan Horvat: Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga in pomen revije <i>Mladina</i>	207
<i>L'indipendenza della Slovenia nell'ottica della memoria culturale: il ruolo e significato della rivista Mladina</i>	
<i>Slovenia's Independence Through the Lens of the Cultural Memory: the Role and Impact of the Weekly Magazine Mladina</i>	

Članki, objavljeni v tej številki Acta Histriae, so nastali v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države*. Raziskavo je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS, J6-9354).

The articles published in this issue of Acta Histriae were arised from the research project: *Cultural Memory of Slovene Nation and State Building*. This research was supported by Slovenian Research Agency (ARRS, J6-9354).

SPOMIN IN POZABA V JUGOSLAVIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI: PRIMER TABORIŠČA BOROVNICA V SLOVENIJI

Urška LAMPE

Univerza Ca' Foscari v Benetkah, Oddelek za humanistične študije, Dorsoduro 3484/D, 30123 Benetke, Italija
Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: urska.lampe@unive.it

IZVLEČEK

Prispevek obravnava spomin in pozabo na taborišče Borovnica v Sloveniji, v katerem so bili po koncu druge svetovne vojne zajeti italijanski ujetniki, v glavnem tisti, ki so bili aretirani v Julijski krajini ob koncu vojne maja 1945. Spominska naracija na taborišče je postavljena v širši jugoslovanski in evropski kontekst kulture spominjanja ter obravnavana v daljšem časovnem obdobju (od leta 1945 pa vse do danes). Tekom raziskave smo ugotovili, da se je že v času delovanja taborišča nad domačini vzpostavil režim strahu, zato v letih in desetletjih po vojni domačini o taborišču in dogajanju v njem niso govorili. Kljub družbeno-političnim spremembam po letu 1991 in okoliščinam, ki so omogočile odpiranje problematičnih vprašanj in spominov iz časa druge svetovne vojne, se o taborišču tudi tedaj ni pričelo govoriti. Na podlagi obravnavanega primera ugotavljamo, da prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin se morata želja in potreba po preinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo. Danes je spomin na taborišče postal integralni del lokalnega kolektivnega spomina, kljub temu, da nekateri še vedno neradi govorijo o tem obdobju.

Ključne besede: kolektivni spomin, pozaba, kultura spominjanja, druga svetovna vojna, taborišče Borovnica, Jugoslavija, Slovenija

MEMORIA E OBLIO IN JUGOSLAVIA DOPO LA SECONDA GUERRA MONDIALE: IL CASO DEL CAMPO DI BOROVNICA IN SLOVENIA

SINTESI

Questo saggio analizza la memoria e l'oblio del campo di Borovnica in Slovenia, dove dopo la fine della Seconda guerra mondiale furono detenuti i prigionieri italiani arrestati nella Venezia Giulia nel maggio 1945. La narrazione memoriale del campo viene inserita nel più ampio contesto della cultura della memoria in Jugoslavia e in Europa, e analizzata in un arco cronologico che va dal 1945 ad oggi. Nel corso della ricerca si è scoperto come un regime di paura si fosse instaurato fra la gente del posto

già durante il funzionamento del campo, e conseguentemente, negli anni e nei decenni successivi, ci fosse reticenza a parlarne. La memoria del campo non è riemersa neanche dopo il 1991, allorché nuove circostanze socio-politiche hanno reso possibile l'emersione di aspetti problematici e ricordi del periodo del secondo dopoguerra. Nel caso in questione possiamo osservare che la fine dell'amnesia collettiva non è un processo unilaterale. Oltre alla presenza di circostanze socio-politiche favorevoli, il desiderio e la necessità di rompere il silenzio devono provenire dall'interno della comunità che è stata costretta all'oblio. Oggi il ricordo del campo è diventato parte integrante della memoria collettiva locale, anche se alcuni sono ancora riluttanti a parlare del periodo e degli eventi accaduti allora.

Parole chiave: memoria collettiva, oblio, memoria culturale, Seconda guerra mondiale, campo di Borovnica, Jugoslavia, Slovenia

UVOD

Članek obravnava vprašanje spomina in pozabe na območju socialistične Jugoslavije v času po drugi svetovni vojni, s posebnim poudarkom na primeru taborišča Borovnica v Sloveniji.¹ Slednje se je nahajalo na območju današnjega naselja Dol pri Borovnici, v njem pa so bili med leti 1945 in 1946 internirani (večinoma) tisti italijanski ujetniki, ki so bili aretirani po prevzemu oblasti v Trstu in Julijski krajini maja leta 1945. Zaradi slabih razmer, ki so v prvih mesecih vladale v taborišču, je to hitro postalo predmet ostre protijugoslovanske kampanje v Julijski krajini in tudi drugod po Italiji. Ravnanje s temi ujetniki (takoimenovanimi deportiranci iz Julijske krajine) in predvsem dejstvo, da se nekateri niso nikdar vrnili, je postalo predmet diplomatskega spora med Italijo in Jugoslavijo, v katerega so bili vpleteni tudi Anglo-Američani (prim. Bajc, 2011) in nenazadnje tudi Mednarodni odbor Rdečega križa oziroma njegova delegacija v Beogradu (za podrobnosti prim. Lampe, 2016). V mesecih in letih po vojni je nastalo na desetine seznamov domnevnih deportirancev, z namenom, da bi se dosegla njihova repatriacija oziroma ugotovila usoda tistih, ki se niso vrnili. Na večino diplomatskih apelov se jugoslovanske oblasti niso odzvale, kar je spor in pozornost javnosti še potenciralo (prim. Lampe, 2016).²

Taborišče Borovnica ter razmere, ki so v njem vladale, z nekaj izjemami (Lampe, 2020), ni bilo deležno poglobljenih raziskav s strani zgodovinopisja, pa čeprav se ga je v študijah glede povojnih jugoslovansko-italijanskih odnosov in sporov večkrat omenjalo. Najpogosteje le z besedami, da so bile razmere v taborišču zelo slabe in je zato v italijanski javnosti, predvsem na območju Julijske krajine, slovel kot »novi Dachau« (Troha, 1999, 65).³ To je bržkone posledica predvsem tega, da se zgodovinopisje na sploh ni veliko ukvarjalo z italijanskimi vojnimi ujetniki v Jugoslaviji (seveda z nekaj izjemami, poleg že omenjenih tudi Marušič, 1993; Nemec, 1996; Troha, 1999; Di Sante, 2007; Bajc, 2012a in 2012b; Bajc & Lampe, 2017; Lampe, 2021), sploh pa ne v primerjavi s številnimi študijami glede izvensodnih usmrtev, poznanih pod pojmom »fojbe«.

- 1 Prispevek je nastal kot rezultat projekta IT-POW FAMILIES, ki je financiran s strani programa Evropske unije za raziskave in inovacije Horizon2020 v okviru Marie Skłodowska-Curie IF štipendije (grant agreement No 839474) in podoktorskega raziskovalnega projekta *Družine in spomini italijanskih vojnih ujetnikov v Sloveniji in Jugoslaviji po drugi svetovni vojni* (ARRS, Z6-9361), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 Na tem mestu velja izpostaviti, da so jugoslovanske oblasti ugotavljale, da je bilo na seznamih, ki so jim bili predani (predvsem s strani Anglo-Američanov), pogosto veliko napak (prim. Bajc, 2011, predvsem 148–150). Tekom svojih raziskav sem tudi sama zbrala številne sezname domnevnih deportirancev (prim. Lampe, 2016), ki so bili pogosto netočni in se niti ni vedelo, ali so bili posamezniki na njem resnično deportirani ali je bila njihova usoda drugačna. Pogosto gre pravzaprav za sezname pogrešanih iz časa osvobajanja Julijske krajine in 42-dnevne jugoslovanske zasedbe, za katere so tvorci seznamov sklepali, da so bili deportirani, a temu ni nujno bilo tako (nekateri so lahko umrli že pred deportacijo, bodisi v bojih, bodisi kot posledica likvidacij in izvensodnih usmrtev, nekateri naj bi bili zajeti kot vojni ujetniki, ipd.).
- 3 V Arhivu Republike Slovenije (ARS) npr. hranijo tudi enega izmed letakov, ki je nastal v tem času, in nosi napis: »Borovnica ali Dachau? Vas bomo lahko še kdaj videli, nedolžne žrtve italijansko-slovenskega bratstva?« (original v italijanščini) (ARS, AS 1584, tehnična enota (t. e.) 4, arhivska enota (a. e.) 186, s. d.).

Pričujoči prispevek ne bo podrobneje obravnaval razmer v taborišču (te so bile vsaj delno predstavljene v Lampe, 2020). Namen študije je predvsem analizirati in razumeti taborišče Borovnica in spominsko naracijo ter pozabo, ki se je okrog njega spletla, v svojem širšem (jugoslovanskem) kontekstu. V poplavi študij glede kolektivnega spomina in pozabe na Zahodu in Vzhodu, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, so namreč prispevki, ki obravnavajo kulturo spominjanja v Jugoslaviji oziroma posamezne primere, v precejšnjem zaostanku.⁴ V zadnjem desetletju je val tovrstnih študij sicer zajel slovenski prostor, kjer se jih velik del dotika obmejnega prostora (prim. Klabjan, 2012 in 2017; Širok, 2012b), postopoma pa se prostor odpira tudi tistim študijam, ki se metodološko poslužujejo ustne zgodovine (prim. Klavara, 2010; Rožac Darovec, 2012 in 2018; Cattunar, 2012 in 2014; Širok, 2010, 2012a in 2012c).

Za razliko od teh del, želi pričujoči prispevek analizirati spomin in pozabo na taborišče Borovnica v daljšem časovnem obdobju, torej od konca vojne pa vse do danes. Osrednje raziskovalno vprašanje temelji na hipotezi, da se o taborišču v obdobju do slovenske osamosvojitve (torej v času socialistične Jugoslavije) ni govorilo, da pa se je o njem pričelo javno razpravljati v 90-ih letih, torej po spremembi družbeno-političnih okoliščin (po osamosvojitvi Slovenije in razpadu Jugoslavije). Prispevek je rezultat večletnega raziskovalnega dela tako v arhivih kot tudi (in za potrebe tega prispevka predvsem) intervjujev z domačini v Dolu pri Borovnici, ki so bili opravljeni leta 2010 in 2021. Analiza bo postavljena v širši povojni in predvsem jugoslovanski kontekst kulture spominjanja ter (kolektivnega) spomina in pozabe.

KOLEKTIVNI SPOMIN IN KOLEKTIVNA POZABA V EVROPI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Kot pojasnjuje Tony Judt, je bilo leta 1945 v Evropi »*malo stvari, na katere bi lahko bili ponosni, in veliko stvari, zaradi katerih bi se lahko počutili v zadregi in več kot le malo krivi*« (Judt, 2005, 41). Druga svetovna vojna je kot totalna vojna pomenila nivo nasilja, ki ga pred tem svet še ni izkusil. Zločini so se dogajali povsod in so bili povzročeni s strani pripadnikov vseh v vojno vpletenih armad, seveda v zelo različnih obsegih. Posledično so se ob koncu vojne oblasti vseh v vojno vpletenih držav soočale s številnimi neprijetnimi spomini, bodisi spomini nasilja in zločinov, kot tudi spomini napačnih odločitev v ključnih trenutkih. To so bili spomini z negativnim prizvokom, ki so metali temno luč ne samo na pripadnike nacistične Nemčije, temveč na vse v vojno vpletene skupine ali posameznike. Zato je po drugi svetovni vojni nastopila potreba po rekonstrukciji dogajanja v obliki kolektivnega spomina in naracije, ki je bila za nacijo sprejemljiva. Spomin na čas vojne je bil v glavnem prežet

4 Seveda pa ne zaostajajo povsem, saj lahko raziskovalci že razpolagamo z nekaterimi temeljnimi deli, kot so npr. prispevki Heike Karge (2009, 2010a, 2010b) in študije Todorja Kuljića glede kulture spominjanja in revizije spomina (2010, 2012), kot tudi nekatera druga dela, ki obravnavajo posamezne primere krajev spomina (prim. Pavlaković, 2008; Karge, 2012; Dragojević & Pavlaković, 2016).

z negativnimi aspekti bojevanja, ki jih je bilo potrebno »izbrisati« in pozabiti. Kot ugotavlja Tony Judt, je zato po vojni vsaka evropska država razvila svoj »sindrom Vichy«, ki ga je opredelil kot »desetletja trajajoče težave pri priznavanju tega, kaj se je v resnici zgodilo med vojno, in neizmerna želja, da bi ta spomin zatrli ali pa ga preoblikovali v uporabno obliko, ki ne bi poškodovala krhke vezi, ki se je ustvarila v povojni družbi« (Judt, 2005, 808). Pri tem zaključuje, da je bila povojna Evropa zgrajena na namernem pozabljanju – na pozabljanju kot načinu življenja, kar označuje kot »amnezijo nacionalnih izkušenj« (Judt, 2005, 829).

Želja po kolektivni pozabi je bila vsesplošno prisotna in v funkciji povojne obnove. Vendar, kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo tisto, kar so želeli »odpraviti«, nujno nadomestiti z drugim:

Vsaka operacija, katere cilj je izbris spomina, ne more drugače, kot da ustvari drug nabor spominov z namenom, da bi nasilno zamenjali prve. Področje spomina je v mnogih pogledih bojno polje. Dejansko bi lahko rekli, da govorimo o stoletju, ki je rodilo protislovno mešanico spomina in pozabe. (Passerini, 2014, 18)

Zato je bilo po drugi svetovni vojni povsod po Evropi nujno ustvariti nabor spominov, ki bi tvorili pozitivno kolektivno naracijo utemeljeno na virih nacionalnega ponosa. Redek vir kolektivnega nacionalnega ponosa iz tega časa pa je bilo odporiško gibanje. »Mit o odporu« je imel še posebej veliko veljavo na Zahodu, saj je bilo tam pravega odpora pravzaprav še najmanj oziroma ta ni bil tako množičen, kot odporiška gibanja v Jugoslaviji, Grčiji, na Poljskem ali v Ukrajini (Judt, 2005, 41).

Večina evropskih držav je novo obdobje utrdila na temeljih osvobodilnega boja in upora proti fašizmu oziroma nacizmu. Pri tem, kot ugotavlja Stefan Berger, so posamezne države ustvarile niz naracij, ki so bile kombinacija naracij o žrtvah in naracij o junaškem odporu. Te so postopoma iz javnega v zasebni spomin izrinile naracije o kolaboraciji in drugih negativnih aspektih vojne. Te izrinjene naracije so lahko, v nekaterih primerih, ostale prikrite vse do 70-ih in 80-ih let prejšnjega stoletja (Berger, 2010, 122–123). Posledično se več desetletij ni spregovorilo o ravnanju zmagovalk ob koncu vojne, predvsem glede ravnanja z nacističnim osebjem in odnosa do civilnega prebivalstva.⁵ Miti o žrtvah, junaštvu in kolektivnem odporu proti nemškim nacističnim okupacijskim silam ter zavračanju kolaboracionizma so prevladovali v naraciji povojnih družb v Evropi.

Kot ugotavlja Luisa Passerini, je bilo 20. stoletje na sploh stoletje »izbrisa spomina«. Ta »izbris« je bil sicer najbolj značilen za totalitarne režime, ne pa, kot vidimo, zgolj zanje (Passerini, 2014, 18). Stefan Berger je proces »memorializacije« (*memorialisation*) oziroma evolucije spominske naracije glede druge svetovne vojne na Zahodu razdelil v več faz. (1) Prva povojna leta so bila zaznamovana z močno željo po normalizaciji oziroma vrnitvi k normalnemu življenju. Da bi to dosegli je

5 V zadnjih desetletjih so na to temo izšle številne poglobljene študije, npr. Ahonen, 2003; Frank, 2007; Salvatici, 2008; Stafford, 2008; Bessel, 2009; Hitchcock, 2009; Graham-Dixon, 2013; Lowe, 2014.

bilo treba vojno prikazati kot obdobje »zablode in zmede«, po katerem se je narod vrnil v »normalne« tirnice. V tem obdobju je bilo zato nujno poudarjati predvsem trpljenje naroda med vojno, ki ga je bilo treba preseči, premagati in »ozdraviti«, kar je še okrepilo občutek izjemnosti. Naracije o junaškem odporu proti domačim in tujim fašizmom so bile ključnega pomena, da je nacionalni spomin lahko utrl pot v nacionalno normalnost. (2) Temu so sledila 60-a in 70-a leta, to sta bili desetletji, v katerih so bile te tradicionalne naracije v mnogih primerih na podlagi radikalne reinterpretacije druge svetovne vojne resno postavljene pod vprašaj. (3) V 80-ih in 90-ih letih je sledila revizija teh kritičnih naracij iz 60-ih in 70-ih let, v želji da bi se ponovno vzpostavile bolj pozitivne nacionalne naracije, čeprav so se te tokrat bistveno razlikovale od tistih iz časa po drugi svetovni vojni. (4) Zadnjo fazo pa predstavlja razmah zgodovine spomina in spominskih študij v zadnjih desetletjih, ki je omogočil, da so na dan prišli veliko bolj kompleksni spomini na čas druge svetovne vojne (Berger, 2010, 132–133).

Bergerjeva interpretacija sledi »zahodno-evropskemu« modelu oziroma demokracijskim družbenim sistemom, ki so postopno pluralizacijo spominov in nove/različne interpretacije dopuščali. Kar se tiče spominske naracije v Vzhodni Evropi pa je do konkretnega preloma prišlo šele leta 1989 s padcem Berlinskega zidu. Namreč, medtem ko je amnezija v Zahodni Evropi pričela razpadati že v 60-ih in 70-ih letih, je v Vzhodni Evropi do tega prišlo šele po letu 1989. V večini teh držav je padec spremljala hitra delegitimizacija nekdanjih državno podprtih nacionalnih naracij. Spomini in pripovedi, ki so bile pred tem skrite in potlačene, so se pričele bliskovito širiti. Proces pa pogosto ni pomenil pričakovane pluralizacije spominov, temveč predvsem »zamenjavo« ideologij in kolektivnih spominov in s tem nekritično spreobrnitev prejšnje uradne naracije (Karge, 2010b, 137). Pravzaprav tisto, kar se je po Bergerjevem modelu v Zahodni Evropi dogajalo v 60-ih in 70-ih letih, ko je prišlo do radikalnih reinterpretacij prvotnih poveljnih naracij. Poleg tega so bila na Vzhodu 90-a leta zaznamovana tudi z reinterpretacijo vloge sovjetske vojske in politike, ki je bila leta 1945 označena za »osvoboditelja«, po letu 1989 pa za »okupatorja« (Karge, 2010b, 138).⁶

Podobno kot v Vzhodni Evropi je proces potekal tudi v Jugoslaviji. Poveljna leta so bila zaznamovana z naracijo o junaškem narodno-osvobodilnem boju v duhu bratstva in enotnosti z željo, da bi se prikrila nacionalna nesoglasja, ki so pravzaprav ravno v času druge svetovne vojne izbruhnili v vsej svoji brutalnosti (npr. odnos med partizani, četniki in ustaši ter odnos do civilistov različnih nacionalnosti, razmere v taborišču Jasenovac ipd.). Pripovedi, ki niso bile v skladu z uradno kolektivno naracijo, so bile utišane. Te so na dan pričele prihajati v 80-ih letih (Karge, 2009, 49). Naracija o osvobodilni vojni, ki je bila vir legitimacije in identitete in eden od temeljev socialističnih režimov, se je začela postopoma opuščati, saj je, kot ugotavlja Marta Verginella, »ideološko lepilo«, ki je povezovalo narode Jugoslavije, razpokalo

6 Glede razpada naracij, pojava novih (kontra)naracij in soočenja s preteklostjo in spominom po letu 1989 glej tudi Cohen, 1999; Jarausch & Geyer, 2003; Pakier & Stråth, 2010; Todorova, Dimou & Troebst, 2014 idr..

in žrtve revolucionarnega in komunističnega nasilja so bile postopoma postavljene v središče javnega diskurza (Verginella, 2019, 191). V 90-ih letih, tako kot v Vzhodni Evropi in v nasprotju z Zahodom, ni prišlo do pluralizacije spominov, temveč do zamenjave uradne kolektivne naracije in infiltracije novih interpretacij osvoboditve ob koncu druge svetovne vojne, ki je bila (sicer ne povsod enako, saj je bila reakcija v nekdanjih jugoslovanskih republikah različna) interpretirana kot okupacija s strani komunističnih oblasti (o tem tudi Rožac Darovec, 2016, 893–894). Kot argumentira Todor Kuljić je temu tako, ker »javne kulture spominjanja spreminjajo vizijo preteklosti skladno z vrednotami trenutne politične kulture.« Na ta način usklajujejo različne vrednote, kar »posamezniku ponuja identitetno oporo, vladajočim skupinam pa ideologijo za kritje interesov« (Kuljić, 2012, 119).

SPOMIN, POZABA IN (VSILJENI) MOLK V POVOJNI JUGOSLAVIJI

Jugoslavija torej v povojnem kontekstu ni bila izjema, ko je šlo za vprašanje kolektivnega spomina in kolektivne pozabe. Po prevzemu oblasti s strani novega, komunističnega režima, se je vzpostavila uradna naracija vojne, ki je narodno-osvobodilni boj postavila kot temelj nove jugoslovanske identitete in vir državne legitimacije. Vse, kar je bilo v nasprotju s tem idealom, je bilo državi sovražno in nevarno in se o tem ni smelo javno govoriti. Spomini, ki so nasprotovali naraciji o »bratstvu in edinstvu«, so bili nezaželeni in so le izjemoma vstopali v družbeni diskurz.⁷

V povojni Jugoslaviji nasilje, ki so ga partizani izvajali nad sovražniki, zlasti ob koncu vojne, ni bilo vključeno v uradno naracijo o »čistem« partizanskem boju. Za spomin tistih, katerih naracija ni bil v sozvočju z uradnim kolektivnim spominom, v strogo nadzorovanem prostoru spomina (Karge, 2009, 50) ni bilo mesta, in je bil zato potisnjen v individualno sfero osebnega spomina ter bil s tem omejen na družinski krog oziroma ožji krog somišljenikov in tistih, ki so ta spomin sprejemali; tisto, kar Jan Assmann označuje kot »komunikativni spomin« (Assmann, 1995, 127). Za razliko od komunikativnega spomina, kot ugotavlja Assmann, pa je kulturni spomin »skrbno pripravljen in preverjen« (Assmann, 2011, 40). Skrbna organizacija tega spomina pa nujno pomeni tudi organizacijo pozabe. S prisilnim aparatom in ustrahovanjem so vodilne politične elite v nekdanji Jugoslaviji dosegle, da je bil spomin na temne plati bodisi partizanskega boja ali, še bolj, komunističnega režima, izbrisan (oziroma so k temu vsaj stremeli). Paul Connerton pri obravnavi vprašanja glede vloge državnega aparata pri pozabi izpostavlja, da

[š]e posebej skrajn primer takšne interakcije nastopi, ko se državni aparat sistematično uporablja za odvzem spomina državljanom. Tako delujejo vsi totalitarizmi; mentalno zasužnjevanje subjektov totalitarnega režima se začne, ko se jim odvzame spomin. Ko želi velika sila majhni državi odvzeti nacionalno zavest, uporabi metodo organizirane pozabe. (Connerton, 1989, 14)

7 Glede komemorativnih praks in »manevrskega prostora« znotraj sicer strogo nadzorovanih komemorativnih aktivnosti glej predvsem Karge, 2009.

Pri tem so sodobni pisatelji prepovedani, zgodovinarji ostanejo brez svojih delovnih mest, ljudi se utiša, jim odvzame delovno mesto ter tako postanejo »nevidni in pozabljeni« (Connerton, 1989, 15). Kar je še posebej strašno v totalitarnih režimih, kot nadaljuje Connerton, niso samo kršitve človekovih pravic in dignitete, temveč tudi strah, da ne bo ostal nihče, ki bi lahko pripovedoval o tej preteklosti. Ali, kot zaključuje, boj ljudi proti totalitarnim oblastem je pravzaprav boj spomina proti prisilni pozabi (Connerton, 1989, 15).

Osební spomini na vojno, ki so bili pogosto tudi v nasprotju z uradno naracijo, so bili torej omejeni na družinski krog. Kot pojasnjuje Ilana R. Bet-El (2004, 208–209), so to bile »zaupne besede, izrečene med obdelovanjem polja ali ob družinskem obroku, boleče osebne izkušnje, ki so počasi prešle v kolektivni, a še vedno večinoma zasebni spomin«. Ta boleč spomin je bil tudi leta po tem, ko je bil prisilno potisnjen v pozabo, z lahkoto potegnjen na plano (Bet-El, 2004, 212). V Jugoslaviji so ti spomini postopoma pričeli prihajati na površje po Titovi smrti v 80-ih letih ter postajali vse bolj javni in nacionalizirani. Boj proti prisilni pozabi se je v Sloveniji, kamor se umešča tudi tu obravnavani primer, postopoma začel že sredi 70-ih let. V Sloveniji (sicer v zamejstvu) je bil prvi, ki je javno spregovoril o teh zamolčanih spominih, Edvard Kocbek, krščanski socialist in med ustanovnimi člani Osvobodilne fronte. Ta je v intervju leta 1975, ki sta ga za revijo *Zaliv* opravila Boris Pahor in Alojz Rebula, prvič javno spregovoril o povojnih pobjah. O njih je bilo leto pozneje govora tudi v Ljubljani objavljeni knjigi Francija Strleta (*Veliki finale na Koroškem*), sicer v smislu, da so si »izdajalci« kazen zaslužili. Predvsem pa je v 80-ih o tem obširneje spregovorila vidna intelektualka Spomenka Hribar v eseju *Krivda in greh*, objavljenem v Kocbekovem zborniku leta 1987, ki je izšel z dvoletno zamudo zaradi cenzure ravno zaradi tega eseja (prim. tudi Verginella, 2019, 197; Godeša, 2019, 205–206). Izbruh osebnih spominov in pojav nove naracije, ki je prejšnjo, komunistično interpretacijo vojne in naracijo o čistem partizanskem boju povsem obrnila na glavo, pa se je zgodil po osamosvojitvi Slovenije leta 1991.⁸

Taborišče za italijanske ujetnike Borovnica (Dol pri Ljubljani)

V ta širši kontekst, ki sem ga skušala sintetizirati v prvem delu prispevka, se postavlja tudi spomin na taborišče Borovnica. Čeravno namen prispevka ni obravnavati razmer v samem taborišču, je te nujno vsaj povzeti, da bomo lažje razumeli spomin, ki se je (ali se ni) ohranjal nanj. V splošnem velja poudariti, da so v prvih mesecih po vojni v ujetniških taboriščih po vsej Jugoslaviji vladale slabe razmere. Razlogov za to je bilo več, če jih izpostavimo le nekaj so to bili predvsem veliko število ujetnikov, slabe gospodarske razmere po vsej državi ter neurejene bivalne in higienske razmere. Pri tem velja izpostaviti, da so v nekaterih taboriščih bile razmere še posebej slabe

8 Glede revizije spomina po letu 1991 in vprašanju »sprave« med zagovorniki različnih spominskih naracij ter politike spomina je v zadnjih letih nastalo nekaj pomembnih prispevkov, npr. Luthar, 2012, 2019; Rožac Darovec, 2016; Pušnik, 2019; Verginella, 2019; Godeša, 2016, 2018, 2019; Zajc, 2019.

tudi zaradi krutosti nekaterih paznikov. Ta odnos so pogosto pogojevale predvsem ideološke okoliščine, še posebej je to značilno v našem primeru, torej za odnos do italijanskih ujetnikov oziroma deportirancev iz Julijske krajine. Večina teh je bila nastanjenih v taborišču v Borovnici, najnovejše ocene govorijo o tem, da je bilo tam interniranih približno 3500 ujetnikov (večina teh je sicer bila v nekaj mesecih repatriiranih, glede števila glej tudi Lampe, 2016, 265–266). Vodstvo taborišča in nekateri pazniki so ujetnike po principu kolektivne krivde označevali za fašiste in bili do njih pogosto zelo nasilni. Ujetnike je poleg nasilja pestila tudi splošna podhranjenost, pomanjkanje higiene in slabi bivalni pogoji, kar je povzročilo številne bolezni in, po zadnjih raziskavah, nekje med 300–400 smrti v roku 4 mesecev. Prav nasilje paznikov pa je bilo tisto, ki je med ujetniki pustilo najbolj dolgoročne posledice, tako fizične kot psihične (o tem tudi Lampe, 2020).

Taborišče je bilo vse od prvih mesecev svojega delovanja, ko so bile razmere najslabše, predmet ostre protijugoslovanske kampanje v Julijski krajini in drugod po Italiji. Imenovali so ga »novi Dachau« in predvsem pred zahodnimi zaveznicami obsojali jugoslovansko vodstvo, da nečloveško ravna z ujetniki ter da njihovo ravnanje ni v skladu s *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Ti deportiranci, za katere so italijanske oblasti sicer neprestano trdile, da jih je večina civilistov, so v prvih povojnih letih postali predmet diplomatskega spora med Italijo in Jugoslavijo. Obsodbe o ravnanju v Borovnici so se pojavljale še leta po tem, ko je taborišče že prenehalo delovati (za podrobnosti prim. Lampe, 2016).

Medtem ko v italijanskih arhivih najdemo številne dokumente in pričevanja, ki se navezujejo na taborišče v Borovnici, kot tudi v arhivih v Veliki Britaniji in ZDA (ki pogosto povzemajo italijanske vire), pa v arhivih z območja nekdanje Jugoslavije temu ni tako. Tekom obsežne raziskave smo prišli do ugotovitve, da v teh arhivih ni najti skoraj nobenega pisnega vira o tem, da je taborišče kdaj obstajalo. Pridobljenih je bilo le nekaj seznamov nekdanjih taboriščnikov, v glavnem gre za sezname repatriiranih v juliju in avgustu 1945. To je posledica tudi tega, da so jugoslovanske oblasti leta 1949 ukazale uničenje celotnega arhiva Odseka za vojne ujetnike.⁹ Pisnih virov iz prve roke, torej s strani jugoslovanskih oblasti, praktično nimamo na razpolago.

Tudi zgodovinopisje do nedavnega taborišču ni posvečalo nobene pozornosti oziroma je bilo pogosto omenjeno le v nekaj stavkih. Po eni strani je to posledica pomanjkanja virov, po drugi pa gotovo tudi okvirjev zgodovinopisja, ki je bilo v času socialistične Jugoslavije usmerjano in nadzorovano s strani oblasti,¹⁰ zato se zgodovinarji te tematike do 90-ih let niso dotikali. Prva, ki se je poglobila v jugoslovanske (in delno tudi italijanske) arhive in razgrnila to peščico obstoječe arhivske dokumentacije, je bila Nevenka Troha (1999 in 2000).

9 Prim. *Odločbo o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov* (ARS, AS 1931, t.e. 1448, f. 13, a.e. 3) z dne 18. marca 1950, iz katere je razvidno, da je jugoslovansko notranje ministrstvo 6. decembra 1949 naročilo, da se (med ostalimi) uniči arhiv odseka za vojne ujetnike.

10 Zelo dober prispevek o slovenskem zgodovinopisju v času socialistične Jugoslavije in ideološko-političnih pritiskih na zgodovinarje je pripravila Mateja Režek (2014).

Nehumanim razmeram in lakoti, ki so v prvih mesecih vladale v taborišču, pa so bili nesporno priča domačini in okoliško prebivalstvo, saj je bilo taborišče postavljeno v bližini naselja (danes Dol pri Borovnici). Ti v taborišče niso imeli vstopa, so pa imeli z ujetniki vsaj posreden stik; bodisi ko so jih srečevali ob pohodih na delo, bodisi tako, da so jim, vsaj najbolj pogumni, skušali pomagati in jim nastavljali ali ponujali hrano.

Spomin in pozaba na taborišče v povojnih letih

Kot je na primeru zamolčanega spomina v vasi Rakitovec ugotavljala že Vida Rožac Darovec, ima prav ustna zgodovina velik pomen za »*odstiranje zamolčanih in potlačenih spominov neke skupnosti*« (Rožac Darovec, 2012, 694). Leta 2010 sem se, takrat za potrebe svoje diplomske naloge, prvič odpravila v Dol pri Borovnici. Ko sem se kot mlada in neizkušena raziskovalka odpravila v iskanje ljudi, ki bi bili pripravljeni spregovoriti o taborišču, sem se takoj soočila s številnimi preprekami. Po neuspešnih poskusih na Občini Borovnica sem pri lokalnem župniku dobila pojasnilo, da za taborišče vsi vedo, a o njem nihče ne govori in da osebno dvomi, da bo sploh kdo pripravljen spregovoriti z menoj. Nato sem po spletu številnih naključij prišla do domačina, ki mi je bil pripravljen pomagati. Sam je bil sicer rojen po vojni, a ga je tematika taborišča zelo zanimala. Predvsem zato, ker so vsi za taborišče vedeli, tudi njegov oče, ki je prihajal iz bližine in se je taborišča spominjal, a o tem z njim ni nikdar spregovoril. Tistega leta sem tako opravila intervjuje z več posamezniki, domačini, ki so kot otroci ali mladostniki živeli v bližini taborišča (diktafonske zapise intervjujev hrani avtorica). Z njegovo pomočjo so se domačini počasi odprli in nekateri, ki se taborišča spominjajo, so mi pričeli pripovedovati o njem, o ujetnikih, o njihovih svojcih in nasilnih stražarjih. Kako so se domačinom ujetniki smilili, a jim niso smeli pomagati. Kako je vsaka pomoč bila obravnavana kot uporniška, čeprav je bila zgolj odraz humanosti. Da so bili pazniki nasilni tudi do domačinov, ki so želeli pomagati, zato te pomoči ni bilo veliko. Takole se je taborišča in pomoči ujetnikom leta 2010 spominjal eden izmed domačinov:

Potem pa, sej pravim, mi smo bili tam dol, smo imeli dosti gajtrc pa še na njivi paradajza je bilo veliko. Mama pravi: 'Kdor hoče, fantje, paradajz.' No, pa tale [ime izbrisano], je bil kot da je naš, ne. [...] In pravi mati: 'Lej koliko je paradajza tu, bo kmalu segnil.' Je rekel: 'Mama, glej: grejo fantje z dela. Luft ti bi pojedli, če bi ga dala.' Brž sva krompir v gajtard, pa tisto pobrala, tisti paradajz, pa pehar. Pol pa tja na kolc, je bil kolc, pa mama dala. Pravi: 'Mama, kar na kolc deni ali pa na tla. Pa paradajz not.' Pa pridejo tej fantje, jih ta [ime izbrisano] ustavi: 'Fantje, vzemite vsak en paradajz, ne da bi eden dva en pa nič.' In pol je bilo tako. Je neki zmanjkalo ne, je rekla mama: 'Jaz bi šla še tja iskat, a ne da, le počakajte.' Ta [ime izbrisano, paznik v taborišču] jih je pa s kopitom tolku. Je pa tale, ta [ime izbrisano], skočil, ga zagrabil takole [pokaže]. Sem mislil, da bo ven iz tiste uniforme padel, tako ga je zruku. Pravi:

„Jaz sem bil v Nemčiji pa niso z mano tako delali kot ti tle! Mulc, da te jaz vidim samo še enkrat! Ali jih bom pa tukaj ustavil pa vprašal kaj delaš. ‘Mislim, dokaj pošten ta človek, a ne, je bil. In, sej pravim, mama je šla še tja paradajz natrgat in ga fantom tudi dala. Kadar so šli mimo so samo gledali [ujetniki] tako. (Doljšak, 2010)¹¹

Tovrstnih pripovedi sem v času, ko sem opravljala intervjuje, slišala kar nekaj, čeprav je bilo jasno, da je bila kakršnakoli pomoč ujetnikom dejanje poguma, ki so ga zmogli le redki, saj so pazniki v taborišču ustrahovali tudi domačine. Takole se je spominjal drug domačin:

Je pa šla pa polento skuhala, pa ob cesto v grabnu noter stresla polento. Tej ujetniki so to videli pa so počasi pobirali pa jedli. Sej ta stražar jim nič ni hotel, nekako ni opazil, ali kaj. In tle gor, [ime izbrisano, paznik v taborišču], je bil zelo zagrizen. Je pa priletel dol, mamo postavil v kot, pa oba otroka, da bo mamo ustrelil. Otroci so se postavili pred njo in jokali. In tako jo je pol pustil. Je rekel: ‚Še enkrat, da vidim, bom vas ustrelil!‘ To je ta dogodek bil, ko so hodili po drva. Mama si je pa mislila: ‚Lačni so, zakaj nebi?‘ Pa svojo trgovnico je imela, je imela moke pa tega dovolj. (Žitko, 2010)

Že tekom delovanja taborišča se je torej nad domačini vzpostavil režim strahu, preko katerega so pazniki in štab taborišča skušali onemogočiti kakršnokoli pomoč ujetnikom, hkrati pa utišati govorice. Ta strah se je ohranil tudi po vojni, saj v letih in desetletjih kasneje o taborišču in dogajanju v njem niso oziroma so le izjemoma govorili. Molk je bil, kot smo videli v uvodu, delno posledica tudi splošne želje po pozabi, ki je vladala v celotni Evropi. Kot je velevalo družbeno-politično vzdušje so se ljudje javno spominjali le tistih dogodkov in plati vojne, ki so bile v konsenzu z uradno naracijo o osvobodilni vojni in junaškem boju. O ostalem se preprosto ni govorilo. Nemi spomeniki na taborišče so bili le še njegovi materialni ostanki. Na vprašanje, kaj se je s taboriščem zgodilo po koncu vojne, domačini pripovedujejo:

Seveda v povojnem času, potem smo pa začeli jih vsak svoje deske domov vozit in počasi smo jih mi, vaščani, razdrli, pa vsak je neki pobral in tako so barake šle. V povojnem času, pol že 50-ega leta že ja, ene pet let je kar stalo to. Potem so pa odobrili, da tisti, kateri rabijo stanovanjske hiše gradit, dobijo vse tukaj zastonj na teh parcelah, na teh temeljih gradit. [...] No in tako je vsak dobil zastonj to zemljišče naj gradi, ker v povojnem času je bilo vse uničeno, ni bilo hiš. Malo, pa še te stare. In tako so ljudje, potem so odobrili, in tako so začeli gradit in je nastalo naselje. (Žitko, 2010)

Hiše od tukaj naprej so vse na teh temeljih. (Zakrajšek, 2010)

11 Pričevanja so zaradi lažjega razumevanja transkribirana v knjižni slovenščini, kljub temu, da so intervjuvanci večinoma pripovedovali v narečju. Ohranjeni so le nekateri specifični narečni izrazi.

Slika 1: Fotografija prikazuje lokacijo nekdanjega taborišča in del naselja, ki je bilo zgrajeno na temeljih taborišča (Foto: Urška Lampe, 2010).

Slika 2: Fotografija prikazuje cesto, ki vodi skozi naselje, ki je bilo zgrajeno na temeljih taborišča. Levo in desno stojijo hiše, na nekaterih so še vidni temelji barak (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slika 3: Vidni temelji, ki so bili le delno pozidani in se držijo ene izmed hiš v naselju (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slike 1, 2 in 3 prikazujejo lokacijo, kjer je nekoč stalo taborišče. Vidimo, da je na njegovem mestu zraslo naselje, del pa je bil prekrit s travnikom, obdelovalno zemljo in nogometnim igriščem. Na ta način so v nekaj letih po vojni izginile materialne sledi, da je taborišče kdaj obstajalo.

»Javna tajna«: obdobje od druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije

Po koncu vojne so se domačini, kot pripovedujejo, tudi srečevali s sledmi, ki jih je pustilo taborišče. Danes tako na dan prihajajo tudi zgodbe o tem, kako so med opravljanjem poljedelskih opravil ali sprehajanjem po lokaciji nekdanjega taborišča oziroma njegovi bližnji okolici, domačini opazili ali odkopali napol zakopana trupla ljudi; najverjetneje, tako so sklepali, ujetnikov, ki so umrli v času ujetništva. Takole pravi informatorka, da ji je pred kratkim pripovedoval nekdanji sošolec:

Pravi: ‚Veš, tamle dol na koncu taborišča,‘ se gre na ta Majerjev svet, ko se imajo njive ne, imajo Majerjevi njive ne, do konca taborišča. Pravi: ‚Sva šla z mamo na mah, za prašiče nabirat futer, in je bila tako prijetna hoja ob tistem grabnu‘, pravi, ‚si se malo udiral,‘ mah mi rečemo. Pravi: ‚In kar zagledam ena roka ven.‘ Pravi: ‚Veš, potlej me je bilo pa zmeraj strah it tam,‘ pravi. In zdaj se spomnim, je pa povedala od mojega ata sestrična. [...] Je rekla: ‚Veš kaj Anka, to ti morem pa res povedat, da je moj oče prišel k mojemu očetu,‘ ker je bila žlahta, ‚pa je rekel: Poslušaj, kaj naj jaz naredim? Sem šel dol na vidrnik, orat, pa sem človeka odoral. Po sem pa reku: ‚Nič, to bom kar pustil‘, pa gre

mičken bolj stran, pravi, pa še enega. ' In jaz [ime izbrisano] kar nisem mogla verjet, zdaj pa ko je še tale [ime izbrisano] rekel, da je roku videl ven. [tišina] (Zakrajšek, 2021)

Zgodbe, o katerih danes pripovedujejo informatorji, pred leti niso prihajale na dan. Spomin na taborišče se je ohranjal le v osebnem spominu posameznikov, ki si najpogosteje niso upali spregovoriti niti v družinskem krogu. Takole pripoveduje informatorka, ki prihaja iz družine v domačiji katere je bil nekaj mesecev nameščen štab taborišča:

In jaz sem, glejte, vsa ta leta pri meni doma, nič niso upali povedat. To je bil komunizem, ne. In o tem se sploh, a ne de, nikjer ne govori. (Zakrajšek, 2010)

Ko sem jaz kasneje, ko sem mami rekla: 'Pa kaj je bilo to s tem taboriščem pa tam?' Sem rekla: 'Pa kaj so pa delali?' 'Joooj', ona je sam rekla da ... Edina stvar kar mi je rekla, koliko so bili lačni in ko so na skrivaj z njive vrgli čez peso, da so se vsi čisto zapodili v tisto peso. Ker ni bilo tudi trave nič več, so travo menda vse pojedli. [kratka tišina] Drugače pa ne, nič ne. Ata. O tem, da je zoral kakšnega človeka, kje pa da bodo povedal. (Zakrajšek, 2021)

Tako pripoveduje drug domačin, kako si tudi njegov brat ni upal spregovoriti o tem, kar je vedel, sploh pred tuji:

Ja ampak je bilo tako, takrat ko enkrat so eni Italijani njega iskali, tega [ime izbrisano, eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču], pa so do mojega brata [ime izbrisano] tudi prišli. Ampak to je bilo šele 80-ga leta, ko je bilo še bolj tako, ne. Ni smel povedat vse, kar je on videl ali pa dol tej grobovi ne. Je bil tiho, pravi, 'ker ne vem kaj je ozadje'. Si ni upal povedat. Danes je malo drugače, takrat pa ni bilo, je bilo še vse nekako težko kaj obravnavat glede tega. [...] Takrat ni upal, pravi, 'me bi lahko lovili'. (Žitko, 2010)

Po vojni je bilo torej taborišče postopamo uničeno, na njegovih temeljih je zraslo naselje. O taborišču se v javnosti ni govorilo oziroma, kot pravijo domačini: »Javna tajna je bila« (Pelko, 2021). Ljudje pa nanj niso pozabili. O tem brez dvoma priča dejstvo, da vse od konca vojne, in še danes, ta del naselja imenujejo »loger«.

Ker vedelo se je, že včasih se je reklo 'loger' tukaj dol, 'u logerji'. Še ko smo imeli njivo tamle pr Majerjevi. 'U loger', 'pr logerji'. (Pelko, 2021)

To bi brez težav lahko opredelili kot spomin, ki se prenaša brez besed (o tem Passerini, 2014, 27). Kljub temu, da o njem ni nihče govoril, so za taborišče vsi vedeli in se je spomin na njegov obstoj, če ne drugače, ohranjal v poimenovanju predela naselja.

Z domačini sem se pogovarjala tudi o tem, česa jih je bilo pravzaprav vsa ta leta, v času Jugoslavije, strah, da si niso upali govoriti. Represije oblasti ali pritiskov družbe in okolice:

Ljudi in oblasti. (Zakrajšek, 2021)

Mislim da, mislim da oboje. In med sabo, špitire, in da bi kakšen kej na njih pritisikal pol, a ne. Zaradi teh oblasti ne. Ker čim bi, čim bi kej preveč jezik stegnili, bi hitro UDBA priletela okoli. Bi hitro te utišali. [tišina] To včasih je bilo. ‚Pazi, pazi kaj govoriš!‘ (Pelko, 2021)

Če odkrito povem, kar sem izvedel ... že prej tudi, glih od [ime izbrisano]. Glih od [ime izbrisano], pač po gasilski liniji smo bili malo več skupaj in mi je glih on, on je včasih kej povedal. Drugače se pa ni. Ker on, on se ni bal govorit. Drugače pa. [tišina] [...] Ker [ime izbrisano], eden izmed nekdanjih paznikov v taborišču, ki je kasneje živel v Borovnici] je bil zelo močan, ne, tudi politično. (Pelko, 2021)

Strah je torej na eni strani bil prisoten zaradi oblasti, ki so s pomočjo utečenega represivnega aparata ljudi prisilile, da o kočljivih temah niso javno razpravljali ali o njih govorili. Po drugi strani pa so se bali tudi morebitnih vaških sporov, ki bi lahko nastali kot posledica neželenih govoric. Nekateri izmed paznikov, za katere je bilo znano, da so bili do ujetnikov nasilni, so bili domačini oziroma so se po vojni nastanili in si ustvarili družino v Borovnici. Da ne bi prihajalo do sporov, vaščani raje niso govorili o dogajanju v taborišču.

Prekinitev molka in (kolektivni) spomin po osamosvojitvi Slovenije

Kot smo ugotavljali v začetku tega prispevka, je jugoslovanska naracija o »čisti vojni« prišla razpadati že v 80-ih letih, ko so na dan pričele prihajati pripovedi o povojnem komunističnem nasilju in predvsem povojnih pobojih. Tako kot drugod v Vzhodi Evropi, je v 90-ih letih tudi v Jugoslaviji prišlo do zamenjave uradne naracije oziroma vsaj do pojava vzporedne kontranaracije, ki je bila v nasprotju z dotedanjo naracijo o čistem osvobodilnem boju. Pri tem so se (pogosto nekritično) poudarjale negativne plati prejšnjega režima (povojni obračun s kolaboracionisti in nasprotniki komunizma, kot tudi nasploh represije v času jugoslovanskega socialističnega režima). Kar je bilo prej prepovedano in zamolčano, torej represija in zločini s strani komunističnih voditeljev in oblasti v času po drugi svetovni vojni, je v 90-ih letih postalo zaželeno in celo pričakovano. Na eni strani imamo torej primer povojnih pobojev, o katerih se je pričelo govoriti, ko je prišlo do »spremembe okoliščin« – torej osamosvojitve Slovenije. Po drugi strani pa Luisa Passerini ugotavlja, da lahko tišina traja tako dolgo, da izbriše spomin in povzroči pozabo (Passerini, 2014, 16). Zato me je zanimalo, če se je o taborišču vendarle pričelo govoriti po osamosvojitvi in je bila ta tišina prekinjena, ko so postale družbene okoliščine temu bolj naklonjene.

Ne, menda ne. (Zakrajšek, 2021)

Ne, kolikor jaz vem ne. [...] Jaz, če sem čisto iskren, sem največ glede dogajanja tukaj v logerju izvedel takrat, ko si ti raziskavo delala [leta 2010] in takrat sem največ izvedel od samih ljudi. Prej, prej ni. Sej, mogoče zgodovinski krožek so že pač, določeni ljudje so že pač. (Pelko, 2021)

Nekateri še danes ne želijo govoriti. Leta 2010 sem srečala več posameznikov, ki jih je bilo med pogovori še vedno strah govoriti o taborišču: »*To so bili pa že partizani, ke je bil ... To pa ni za govorit nič zdej, kej dosti. Ker, če je še živ kakšen, da bi slišal.* [govori tiho in mrmra] *Kar so delali tle... Smo vse videli tudi.*« (Čepón, 2010). Drugi so trdili, da ničesar ne vedo oziroma da se ničesar ne spomnijo. Nekateri so na pogovor z menoj pristali šele po prigovarjanju drugih domačinov. Takole je ena izmed informatork preko telefona prepričevala drugega, naj pristane na srečanje z menoj

Veš kaj [ime izbrisano], lepo te prosim, nekaj. [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *Nerad govoriš, vem da nerad govoriš, ampak ona ima že toliko ogromno podatkov, a veš. In ima tu v diplomski nalogi recimo vprašanje: kaj so opravljali ujetniki. Jaz nič ne vem in tudi tukaj je [ime izbrisano] pa [ime izbrisano]. Ammm, če bi bil pokojni [ime izbrisano] živ bi bilo fejest, ne. Aaaa, ampak nič ji ne vemo povedat, ne.* [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *No dej povej kakšnega kdo je, ker nobenega nimamo. A veš ... Ne. No dej mi povej kakšnega, ki bi kej vedel,* [ime izbrisano]. [Poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] [ime izbrisano] *jaz bi te res lepo prosila ali pa da se ta gospa pri tebi oglasi, no. Za, mejhen ji poveš no. Kakšne podatke, no.* [poslušá osebo na drugi strani telefonske linije] *Ja, lahko se zdajle, danes, a ne?* (Zakrajšek, 2010)

Leta 2021 se o tem že malo lažje govori, čeprav nekateri še vedno niso pripravljeni:

Kot [ime izbrisano], a ne. Tamle gor je bil doma. Pravi: ‚Vse sem videl‘. Sem rekla: ‚Ti pridi‘, sem rekla, ‚veš ena gospa bo prišla, jo tako zanima‘. ‚Jah, veš Anka‘, pravi ‚to danes govorit ni v redu, jaz ne bom nič povedal‘. Sem rekla: ‚Kaj pa sinu, [ime izbrisano], si kej povedal?‘ ‚Ja, neki že ve, seveda‘. Bojijo se. Pa star, 90 let! (Zakrajšek, 2021)

Kljub temu, da je vzdušje bilo bolj naklonjeno odpiranju tovrstnih vprašanj, se torej o taborišču ni govorilo. Brez dvoma gre to pripisati tudi (ali predvsem) temu, da je v 45 letih od dogodkov postopno prišlo do kolektivne pozabe. Za dogajanje v taborišču so vedeli le tisti, ki so ga doživeli in se ga spominjali, a o tem niso govorili. Ostali vaščani so vedeli le za njegov obstoj. Nesporno je, da se večini domačinov niti ni zdelo pomembno obujati teh spominov, saj se jih taborišče in njegove posledice niso neposredno dotikale. Ker sami ali njihovi svojci niso bili ujetniki v taborišču,

kljub empatiji do le-teh, jih spomin na taborišče ni bremenil. Je pa seveda Borovnica ostala breme nekdanjih ujetnikov oziroma njihovih svojcev. Ti so se tako v času nekdanje Jugoslavije, kot še v 90-ih letih, v Borovnico vračali. Ti, čeravno ne moremo govoriti o pogostosti teh obiskov, so bili neprestan opomnik tega, da je to nekoč bil kraj nasilja in trpljenja, ki je zaznamoval številne ljudi, torej nekdanje ujetnike, kot tudi njihove družine in potomce.

ZAKLJUČEK

Ovire, s katerimi sem se srečevala, ko sem pričela s terensko raziskavo leta 2010, so bile plod nekega drugega časa. Časa, ko so oblasti nekdanje Jugoslavije na vse načine trudile, da bi odvrnile ljudi od spomina na tisto, kar družbeno ni bilo zaželeno ali sprejemljivo. Vsiljeni molk in amnezija sta tudi dejansko skoraj privedli do kolektivne pozabe. Še ena generacija in bi morda spomin na taborišče ostal ohranjen samo v poimenovanju predela naselja – »loger«. Desetletja je bilo za tiste, s katerimi sem se pogovarjala, nepredstavljivo, da bi javno spregovorili o taborišču ali o tem, kaj se je tam dogajalo. Sploh s tujci oziroma tistimi, ki smo prišli »od zunaj«.

Raziskava kaže, da je bil molk posledica ne samo političnih pritiskov in strahu pred režimom, temveč tudi medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti (podobno, kot je na primeru vasi Rakitovec že ugotavljala Vida Rožac Darovec, 2012). Še danes so nekateri pripravljeni spregovoriti samo na prigovarjanje drugih domačinov, nekateri pa še to ne. Strah, da bi v naselju prišlo do nepotrebnih sporov in slabe volje, je še vedno prisoten. Kljub spremembi družbeno-političnih okoliščin v 90-ih letih se torej o taborišču ni govorilo. Družine in starejši sorodniki so pogosto utišali tudi radovedna vprašanja otrok in mladostnikov, čeprav je spomin druge generacije veliko manj obremenjen. Spomin na taborišče so ljudje preprosto skušala izbrisati. Veliko je bržkone tudi ostalo prikrito. Ravno zaradi tega nam ljudje in spomini, ki smo jih uspeli pridobiti, nudijo vpogled in dajejo glas času in dogodkom, ki bi sicer ostali brez glasu, zabrisani in pozabljeni. Taborišče v Borovnici je prav gotovo ena tistih zgodb, ki ji je grozila kolektivna pozaba.

Ko sem se leta 2021 ponovno vrnila v Dol pri Borovnici, me je pričakala nekoliko drugačna slika. V tem letu so bili očiščeni temelji ene izmed nekdanjih barak, ki leta 2010 (glej lokacijo na sliki 1) niso bili vidni – pravzaprav ni nihče od intervjuvancev omenil, da bi obstajali še kakšni nepozidani temelji. Danes so ti temelji urejeni in materialni spomin na to, da je tam nekoč stalo taborišče, ki ima danes svojo zgodbo in zgodovino (glej slike 4, 5 in 6).

Na podlagi raziskave primera taborišča Borovnica lahko torej zaključimo, da politične spremembe niso nujno tisto gibalo, ki sproži »izbruh« potlačenih spominov. Kljub sicer pravilnim dosedanjim ugotovitvam (npr. Berger, 2010; Karge, 2010b), da so v 90-ih letih v Vzhodni Evropi in v državah nekdanje Jugoslaviji nastopile politične okoliščine, ki so ta »izbruh« omogočile, to še ne pomeni, da so ga tudi dejansko *povzročile*. Kot lahko ugotavljamo, morajo biti temu naklonjene družbene okoliščine tudi (in predvsem) na mikro-ravni. Gibalo, ki sproži prekinitev molka,

Slika 4: Očiščeni in urejeni temelji ene izmed barak nekdanjega taborišča (Foto: Urška Lampe, 2021).

Slika 5: Očiščeni in urejeni temelji ene izmed barak nekdanjega taborišča, v ozadju se vidi naselje. Sprehajalca sta domačina, ki sta sodelovala v raziskavi (Foto: Urška Lampe, 2021).

torej ne deluje samo »od zgoraj navzdol«, temveč tudi »od spodaj navzgor«. Kot ugotavlja Borut Klabjan na primeru partizanskih spomenikov v Trstu in njegovi okolici, izgradnja spomina (*memory building*) ni enostranski proces, saj se mora uradna naracija neprestano pogajati z vernakularnimi oblikami spominske naracije (Klabjan, 2017, 306–307). Podobno lahko ugotavljamo tudi v danem primeru, torej da prekinitev kolektivne amnezije ni enostranski proces. Poleg temu naklonjenih družbeno-političnih okoliščin, se morata želja in potreba po prekinitvi molka pojaviti znotraj skupnosti, ki je bila prisiljena v pozabo, pa naj bo »sprožilec« želja skupnosti kot take ali pa raziskovalcev, ki se s temi tematikami ukvarjamo.

Slika 6: Zračna fotografija temeljev ene izmed barak, zraven igrišče za košarko (Foto: Boštjan Pervinšek, fotografija objavljena z dovoljenjem avtorja).

Zgodba o spominu na taborišče Borovnica in predvsem na dogajanje v njem je pravzaprav to, kar bi Luisa Passerini opredelila kot »zgodba o boju proti molku, ki je želel vsiliti pozabo« (Passerini, 2014, 21). Taborišče Borovnica v obdobju socialistične Jugoslavije ni bilo del nacionalnega kolektivnega spomina ali naracije. Ravno nasprotno; ker je nasprotovalo tej naraciji, se o njem se ni smelo govoriti, ljudje si niso upali, ker jih je bilo strah tako družbenih kot političnih posledic. Razvoj dogodkov po letu 1991 in po razpadu Jugoslavije pa kaže na to, da na dolgi rok izbris spomina ni nujno uspešen. Danes lahko rečemo, da je spomin na taborišče Borovnica postal integralni del lokalnega kolektivnega spomina, kljub temu, da nekateri še vedno neradi govorijo o tem času. Vprašanje pa je, koliko podobnih zgodb in spominov je povojna amnezija v Sloveniji in drugod po Evropi uspela izbrisati.

MEMORY AND OBLIVION IN POST-SECOND WORLD WAR YUGOSLAVIA: THE CASE OF THE BOROVNICA CAMP IN SLOVENIA

Urška LAMPE

Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venice, Italy

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment,

Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia

e-mail: urska.lampe@unive.it

SUMMARY

The article addresses the issue of memory and oblivion in socialist Yugoslavia after the Second World War, with a special focus on the case study of the Borovnica camp in Slovenia. The prisoners in the camp were arrested during the liberation of Trieste and the Julian March (they were the so-called deportees from the Julian March). After the camp was shut down it was gradually destroyed and a settlement was built on its foundations. Local people who lived in the immediate vicinity have memories of this time, but have never spoken publicly about what happened there. This paper analyses the memory and oblivion of the Borovnica camp over a long period of time, from the end of the war to the present day. The memory of the camp is placed into the broader, Yugoslav and European context of the culture of remembering and the “amnesia of national experiences”, as defined by Tony Judt. During our research, we found that already during the camp's operation, a regime of fear was established over the locals, through which the guards tried to prevent any assistance to the prisoners, while at the same time silencing rumours. This fear persisted even after, since in the years and decades that followed, the camp and what took place there were not, or only rarely, spoken about. The silence was partly due to the general desire that prevailed throughout Europe to forget what had happened, but mainly due to political pressures and fear of the regime, as well as the fear of disrupting relations within the local community. As a result, despite the change of socio-political circumstances after 1991 that favoured narratives that contradicted the previous official narrative of pure partisan struggle, the camp remained largely unspoken about even then. The article thus shows that breaking collective amnesia is not a unilateral process. In addition to the favourable socio-political circumstances, the desire and need to break the silence must also arise within the community that has had oblivion imposed upon it. In 2021, the remaining foundations of one of the barracks were cleared and they are now evidence of a camp that now has a story and a history. Although some people are still reluctant to talk about this time, it can be said that the memory of the Borovnica camp has become an integral part of the local collective memory. The question remains how many similar situations and cases of post-war amnesia still exist in Slovenia and elsewhere in Europe.

Keywords: collective memory, oblivion, cultural memory, Second World War, Borovnica camp, Yugoslavia, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- Ahonen, P. (2003):** *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe 1945–1990*. Oxford, Oxford University Press.
- ARS, AS 1584** – Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1584. Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine.
- ARS, AS 1931** – Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 1931. Republiški sekretariat za notranje zadeve.
- Assmann, J. (2011):** *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bajc, G. (2011):** Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca*. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.
- Bajc, G. (2012a):** Anglo-Američani in fojbe. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: *Fojbe*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Bajc, G. (2012b):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, 389–416.
- Bajc, G. & U. Lampe (2017):** Kritična analiza uporabe anglo-ameriških dokumentov glede nasilja ob koncu druge svetovne vojne v Julijski krajini. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 17, 1, 247–287.
- Berger, S. (2010):** *Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005*. V: Pakier, M. & B. Strâth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Oxford, Berghahn Books, 119–136.
- Bessel, R. (2009):** *Germany 1945. From War to Peace*. New York, Harper Collins.
- Bet-El, I. R. (2004):** *Unimagined Communities: the Power of Memory and the Conflict in the former Yugoslavia*. V: Müller, J.-W. (ur.): *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge, Cambridge University Press, 206–222.
- Cattunar, A. (2012):** Le fonti orali sulla frontiera italo-slovena proposte per una ricerca sulle identità dei confini e sui confini fra le identità. *Acta Histriae*, 20, 1–2, 151–174.
- Cattunar, A. (2014):** *Il confine delle memorie. Storie di vita e narrazioni pubbliche tra Italia e Jugoslavia (1922–1955)*. Firenze, Le Monnier-Mondadori education.
- Cohen, S. J. (1999):** *Politics Without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism*. Durham, London, Duke University Press.
- Connerton, P. (1989):** *How Societies Remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Čepon, A. (2010):** Alojz Čepon, r. 1931. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.

- Di Sante, C. (2007):** Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952). Verona, Ombre corte.
- Doljšak, J. (2010):** Jože Doljšak, r. 1936. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Dragojević, M. & V. Pavlaković (2016):** Local Memories of Wartime Violence: Commemorating World War Two in Gospić. *Suvremene Teme*, 8, 1, 66–87.
- Frank, M. J. (2007):** Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfer in Context. Oxford, Oxford University Press.
- Godeša, B. (2016):** Reconciliation Instead of History. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 3, 101–117.
- Godeša, B. (2018):** Post-Communist Interpretations of the Second World War in Slovenia in Comparison to Those of Other Former Yugoslav Nations. *Slovene Studies: Journal of the Society for Slovene Studies*, 40, 1–2, 65–76.
- Godeša, B. (2019):** Slovenian Historiography in the Grip of Reconciliation. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 205–224.
- Graham-Dixon, F. (2013):** The Allied Occupation of Germany: The Refugee Crisis, Denazification and the Path to Reconstruction. London, I. B. Tauris.
- Hitchcock, W. I. (2009):** The Bitter Road to Freedom: The Human Cost of Allied Victory in World War II Europe. New York, Free Press.
- Jarausch, K. H. & M. Geyer (2003):** Shattered Past. Reconstructing German Histories. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Judt, T. (2005):** Postwar. A History of Europe since 1945. New York, The Penguin Press.
- Karge, H. (2009):** Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia. *European Review of History*, 16, 1, 49–62.
- Karge, H. (2010a):** Steinerne Erinnerung – Versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Karge, H. (2010b):** Practices and Politics of Second World War Remembrance: (Trans-) National Perspectives from Eastern and South-Eastern Europe. V: Pakier, M. & B. Stráth (ur.): *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York, Oxford, Berghahn Books, 137–146.
- Karge, H. (2012):** Sajmište, Jasenovac, and the Social Frames of Remembering and Forgetting. *Filozofija i društvo*, 23, 4, 106–118.
- Klabjan, B. (2012):** „Partizanska pokrajina“: Partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na tržaškem. *Acta Histriae*, 20, 4, 669–692.
- Klabjan, B. (2017):** „Our Victims Define Our Borders“: Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland. *East European Politics and Societies*, 31, 2, 290–310.
- Klavora, M. (2010):** Vzpostavitev italijansko-jugoslovanske državne meje leta 1947 in spomin prebivalcev Loga pod Mangartom. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 309–336.
- Kuljić, T. (2010):** Sećanje na titoizam. Beograd, Čigoja.

- Kuljić, T. (2012):** Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Lampe, U. (2016):** Deportacije iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni, 1945–1954. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem.
- Lampe, U. (2020):** Kako je ujetništvo spremenilo družinsko življenje: primer deportirancev iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 20, 3, 773–810.
- Lampe, U. (2021):** The Repatriation of Italian Prisoners of War from Yugoslavia after the Second World War (1945–7). *Journal of Contemporary History*, online first. Dostopno na: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00220094211026733> (zadnji dostop: 14.01.2021).
- Lowe, K. (2014):** Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Modrijan.
- Luthar, O. (2012):** Forgetting does (not) Hurt: Historical Revisionism in Post-Socialist Slovenia. *Nationalities Papers: the Journal of Nationalism and Ethnicity*, 40, 1–11.
- Luthar, O. (2019):** The Sanitation of Slovenian Post-Socialist Memorial Landscape. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 261–273.
- Marušič, B. (1993):** O deportacijah in fojbah. *Primorska srečanja*, 18, 145, 321–329.
- Nemec, N. (1996):** Maggio '45: arresti, deportazioni ed esecuzioni nel goriziano e nella Venezia Giulia. *Nuova iniziativa isontina*, 12, 29–34.
- Pakier, M. & B. Stråth (ur.) (2010):** A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance. New York, Oxford, Berghahn Books.
- Passerini, L. (2014):** Memory and Utopia. New York, Routledge.
- Pavlaković, V. (2008):** Red Stars, Black Shirts: Symbols, Commemorations, and Contested Histories of World War Two in Croatia. The National Council for Eurasian and East European Research. Dostopno na: https://www.ucis.pitt.edu/nceer/2008_822-16h_Pavlakovic.pdf (zadnji dostop: 14.01.2021).
- Pelko, B. (2021):** Bogomir Pelko, r. 1963. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Pušnik, M. (2019):** Media-based Historical Revisionism and the Public's Memories of the Second World War. V: Luthar, O. & U. Heidemarie (ur.): *The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition*. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 241–260.
- Režek, M. (2014):** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične „kontaminacije“ zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 4, 971–992.
- Rožac Darovec, V. (2012):** „Po svobodi je v vas pršu hudič!“: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti – primer spominjanja Rakitljanov. *Acta Histriae*, 20, 4, 693–702.

- Rožac Darovec, V. (2016):** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991. *Acta Histriae*, 24, 4, 891–904.
- Rožac Darovec, V. (2018).** An Archaeology of Remembering the Fascist Era in the Istrian Countryside – a Case Study of the Village Rakitovec. *Acta Histriae*, 26, 4, 1143–1156.
- Salvatici, S. (2008):** Senza casa e senza paese: Profughi europei nel secondo dopoguerra. Bologna, Il Mulino.
- Stafford, D. (2008):** Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation. London, Abacus.
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- Širok, K. (2012a):** Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti. *Acta Histriae*, 20, 1–2, 137–150.
- Širok, K. (2012b):** Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae*, 20, 4, 631–646.
- Širok, K. (2012c):** Kalejdoskop goriške preteklosti. Zgodbe o spominu in pozabi. Ljubljana, Založba ZRC.
- Todorova, M., Dimou, A. & S. Troebst (2014):** Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe. Budapest, New York, Central European University Press.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Verginella, M. (2019):** Political Remake of Slovenian History and Trivialisation of Memory. V: Luthar, O. & U. Heidmarie (ur.): The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 189–204.
- Zajc, M. (2019):** The Politics of Memory in Slovenia and the Erection of the Monument to the Victims of all Wars. V: Luthar, O. & U. Heidmarie (ur.): The Memory of Guilt Revisited: the Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition. *Zeitgeschichte*, 46, 2, 225–240.
- Zakrajšek, A. (2010):** Anka Zakrajšek, r. 1944. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Zakrajšek, A. (2021):** Anka Zakrajšek, r. 1944. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.
- Žitko, S. (2010):** Slavko Žitko, r. 1937. Ustno pričevanje. Diktafonski zapis pri avtorici.